

לפרשת בהר סיני – תשע"ד

שמיטה סוציאלית

השופט מנחם אילן

שנת תשע"ה הבעל"ט תהיה שבת שמיטה לכן מצאתי לנכון ליחד כמה מלים לנושא זה הנזכר בראשית פרשתנו.

" כי תבואו אל הארץ אשר אני נותן לכם ושבתה הארץ שבת לה. 'שש שנים תזרע שדך ושש שבים תזמור כרמך ואספת את תבואתה. ובשנה השביעית שבת שבתון יהיה לארץ שבת לה 'שדך לא תזרע וכרמך לא תזמר. את ספוח קצירך לא תקצור ואת ענבי נזירך לא תבצור שנת שבתון יהיה לארץ. " (פרק כ"ה, פסוקים ב'ה-ג').

בספר נאמר: "שבת לה" – כשם שנאמר שבת בראשית שבת לה' כך נאמר בשביעית שבת לה. " (כך מסביר גם רש"י). פרופ' נחמה לייבוביץ בספרה עיונים בספר ויקרא מדגישה את ההקבלה הזאת בין שבת בראשית ושבת הארץ ומציינת כי פרשני רש"י ופרשני ספרא מציינים שלא נאמר באף אחד מן המועדים, אף לא ביום כפור, "שבת לה", בטוי המופיע רק בשבת בראשית ובשבת הארץ. היא מביאה בהערה דברים מתוך מאמר של הרב פרופ' שמחה אסף (מי שהיה שופט בית המשפט העליון בהרכבו הראשון עם קום המדינה). "שמיטת קרקע" שהתפרסם ב"התקופה" כרך א' (מדובר בכתב עת שהופיע בוורשה בשנת תרפ"ד):

" רוב חכמי ישראל סבורים שרעיון השבת הונח ליסוד גם בחוקת השמיטה ורוח אחד מאחדם. ולהיות שהשבת היא עקר היסוד לדת ישראל קבעה התורה שבת לימים ושבת לשנים".

מענין לציין שגם בפרשת משפטים מוזכרת השמיטה סמוך לשבת בראשית.:

" ושש שנים תזרע את ארצך ואספת את תבואתה. והשביעי תשמטנה ונטשת ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חיית השדה, כן תעשה לכרמך לזיתך, ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר. " (שמות כג פסוקים י"ב-יג)

פרופ' נחמה לייבוביץ מציינת בספרה שהתורה מדגישה את "היות הארץ מתנה שנתנה לישראל" ולכן נקבעה שבת הארץ כשבת לה' (שם בעמוד 400) ובהמשך היא מביאה את הדעה של "רבים מפרשנינו" כי המשמעות העקרית של השמיטה כזכר למעשה בראשית. (שם בעמוד 402).

אולם מלבד האמור יש לשמיטה היבט נוסף והוא היבט סוציאלי כפי שבא לידי ביטוי בפסוק הבא:

" והיתה שבת הארץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך. " (ויקרא כה, ו').

הפן הסוציאלי מודגש עוד יותר בפרשת משפטים:

" והשביעית תשמטנה ונטשת ואכלו אביוני עמך ויתרם תאכל חיית השדה כן תעשה לכרמך ולזיתך".

לא זו בלבד שיש כאן דאגה ל"אביוני עמך" אלא שבשנה שביעית יש שוויון גמור בין

עני לעשיר באשר לזכות ביבולים. לכל אחד מהם מותר ליהנות רק כפי צרכיו "ויתרם תאכל חיית השדה" כי הכל הפקר גמור וכל אחד יכל לזכות בו. אבל גם זכות זו מוגבלת. כל אחד יכל לזכות רק לפי צרכיו והיתר נשאר לחיית השדה, כי פרות שביעית יש בהם קדושת שביעית, ואין רשות לזרוק את המיותר לאשפה.

הפן הזה של השוויון מתואר היטב בתוספתא במסכת שביעית פרק ח' הלכה א:
" בראשונה היו שלוחי בית דין יושבין על פתח עיירות , כל מי שמביא פרות בתוך ידו נוטלין אותן ממנו ונותן לו מהן מזון שלש סעודות והשאר מכניסין לאוצר שבעיר". דין זה חל בין אם המביא את הפרות הוא בעל השדה או הבוסתן ובין אם זה אדם זר שנטל את הפרות כיון שהם הפקר. לאף אחד אסור לקחת יותר ממזון שלש סעודות והשאר הולך לאוצר בית דין שמחלק את מה שנאסף לעניים לפי צרכה של כל משפחה. (מדובר בזמן המקדש וכשהיובל נוהג ושביעית מדארייתא).

הפן הסוציאלי של השמיטה בולט עוד יותר בשמיטת חובות. היבט זה של השמיטה לא נזכר בפרשתנו אלא בחומש דברים:
" וזה דבר השמיטה, שמוט כל בעל משה ידו אשר ישה ברעהו לא יגש את את רעהו ואת אחיו כי קרא שמיטה לה' ". (דברים טו, ב). ובהמשך:
" השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל לאמור קרבה שנת השבע, שנת השמיטה ורעה עינך באחריך האביון ולא תתן לו וקרא עליך אל ה' והיה בך חטא ". (דברים טו, ט)
שם הצווי בענין השמיטה מופיע בפרק שדן כלו במעשי צדקה לאביון.

שבת הארץ שייכת למצוות התלויות בארץ ולכן היא חלה רק בארץ ישראל ואילו שמיטת חובות חלה בכל מקום, אלא ששמיטה בזמן הזה היא מדרבנן כי שמיטה מדאורייתא חלה רק כשהיובל חל והיובל חל רק כשרוב ישראל בארצו ויושב בנחלתו ומאז שגלו השבטים שבעבר הירדן מזרחה אין יובל. וכך קובע הרמב"ם (בהלכות שמיטה ויובל הלכות ח' ו-ט'):
" ח. משגלה שבט ראובן ושבט גד וחצי שבט מנשה בטלו היובלות"
ט. ובזמן שהיובל נוהג ... נוהגת שביעית בארץ והשמטת כספים ובזמן שאין היובל נוהג אינו נוהג אחד מכל אלו חוץ משביעית בארץ מדבריהם וכן שמיטת הכספים בכל מקום מדבריהם. "

מכיון ששמיטת הקרקע חלה רק בארץ ישראל היא כלל לא נזכרת בשלחן ערוך ואילו דיני שמיטת כספים הנוהגת בכל מקום מופיעים בפרוט רב בשלחן ערוך, חושן המשפט, הלכות הלואה, בסימן ס"ז שכותרתו "דיני שמיטה ופרוזבול".
כבר בימי הלל הזקן, כמאה שנה לפני חורבן בית שיני, בימי מלכות הורדוס, תיקן הלל פרוזבול, כאמור במשנה, מסכת שביעית, משנה ג':
" פרוזבול אינו משמט. זה אחד מן הדברים שהתקין הלל הזקן שנמנעו העם מלהלוות זה את זה, ועברו על מה שכתוב בתורה 'השמר לך פן יהיה דבר עם לבבך בליעל וגו' - התקין הלל לפרוזבול " עקרו של הפרוזבול הוא מסירת הזכות לתביעת החוב לבית הדין ועל תביעת בית הדין לא חלה השמיטה. ובמסכת גיטין (לו ע"א) נאמר על הפרוזבול שזו תקנה לעשירים שלא יאבדו את ממונם ותקנה לעניים שיהיו מוצאים מי שמוכן להלוות להם. נראה לי לענ"ד שהלל הזקן ראה מקום להתקין תקנה כזאת משום שכבר בזמנו השמיטה היתה מדבריהם. שכן הדברים אומנם פותרים את הבעיה מבחינה פורמלית אבל הם נראים לכאורה כהערמה.

בשלחן ערוך, חושן המשפט סימן סז הלכה יח נאמר: "פרוזבול אינו משמט ואינו נכתב אלא בב"ד חשוב, דהיינו שלשה בקיאים בדין ובענין פרוזבול ויודעים ענין שמיטה והמחום רבים עליהם באותה העיר " ובהגאת הרמ"א: "ויש אומרים שכותבים פרוזבול בכל בית דין ונ"ל דיש להקל בזמן הזה."

ואמנם מקילים בזה בזמן הזה. התורה מדברת על "אחריך האביון" שנקלע למצוקה כלכלית וזקוק לגמילות חסד ואילו בכלכלה המודרנית מדובר לעתים רבות בהלואות עסקיות שדבר אין להן עם מצוקה כלכלית.
לא שמעתי מעולם שיש מי שמחמיר על עצמו ומשמט בשביעית חובות שהוא

נושה ואינו סומך על הפרוזבול. גם לא קיימת מחלוקת חכמים בענין זה והכל מודים בפרוזבול שהוא משמט. יתכן שזה נובע מכבודו של הלל הזקן ומן העובדה שהתקנה הזאת כבר קיימת דורות הרבה ויתכן שזה נובע מכך שהכלכלה המודרנית לא היתה יכולה לעמוד בשמיטת חובות כל שבע שנים. ויתכן שזו הצטברות של כל הטעמים האלו יחד. שונה הדבר לגבי שבת הארץ. כפי שכבר ציינתי השלחן ערוך אינו דן בנושא זה בכלל כי בשעתו השאילה לא התעוררה לא בגולה ששם שבת הארץ לא חלה ולא בישוב היהודי הישן בארץ מפני שלא עסקו בחקלאות. כשהתחדש הישוב היהודי בארץ לפני למעלה ממאה שנים שאילת השביעית התעוררה בכל חומרתה. משקים חקלאיים לא היו יכולים להתקיים אם היו נאלצים לא לעבד את האדמה ולא לסחור בפרותיה כל שנה שביעית. בשנותיה הראשונות של המדינה נוסף טעם שחייב עבוד האדמה גם בשביעית. היה קיים חשש של מצור אפשרי והמדינה צריכה להיות מסוגלת לייצר בעצמה את מזונה. עם התפתחות החקלאות התפתח גם היצוא וקיים חשש שאם שנה אחת לא תייצא המדינה ללקוחותיה הקבועים היא תאבד לקוחות לטובת מתחרים ולקוחות אלו לא ישובו גם לאחר השמיטה. בגלל כל הנמוקים האמורים ומכיון ששביעית בזמן הזה מדבריהם התקינו תקנות שונות המאפשרות המשך העבודה החקלאית וכן הנאה מן היבולים ומסחר בהם גם בשנת השמיטה. הידועה בהם הוא "התר המכירה" שגם הרב קוק זצ"ל תמך בו, אבל רבו המחלוקות סביבו. יש כאלו שטוענים שיש למכור את הקרקע לשנתיים ולא לשנת השמיטה בלבד כדי שלא יראה כהערמה אבל יש המתנגדים גם לזה מפני שלדעתם חל איסור על מכירת קרקע בארץ ישראל לנוכרי ולו גם מכירה לזמן קצוב. בגלל זה יש המקפידים לאכול רק מגידולים שגדלו בשטחים שלא חלה עליהם קדושת שביעית (כמו גוש קטיף בזמנו). יש הטוענים שהרב קוק תמך בהיתר המכירה רק לשעתו. המחמירים מוצאים פתרונות אחרים כגון גידולי מים או גידולים על מצע מנותק מהקרקע. יש המקפידים לקנות מ"אוצר בית דין" אע"פ שאין זה בדיוק כמתואר בתוספתא שהבאתי לעיל. לא שמעתי שיש חלוקה לפי מכסת נפשות. ויש מהדרין שמקפידים לקות רק מערבים ויש "מהדרין מן המהדרין" שמקפידים לקנות רק תוצרת עבר הירדן או יבוא מחו"ל.

כל הפתרונות שהזכרתי פותרים את הבעיה מבחינה פורמלית. ע"י פתרונות אלו נמנעים מלעבור על איסורי שביעית, אך רוח השביעית מה תהא עליה? התורה דאגה ל"אביוני עמך" אשר לפחות אחת לשבע שנים שווים בענין פרות הארץ לעשירים. כל ההיתרים שהזכרתי אינם בבחינת "תקנה לעניים" כמו תקנת הלל לגבי שמיטת כספים. (לפי האמור בגיטין {לז, ע"א}). בעת האחרונה מדברים הרבה על הפערים החברתיים הגדולים ועל רבוי האנשים החיים מתחת לקו העוני. אולי הגיע הזמן לנצל את שנת השמיטה כדי להתקין "תקנות לעניים" שישפרו את המצב ולו במעט.